Я йшов із Шахівки в Червоноград, по дорозі наздогнав діда Пікалова й розговорився з ним.

Діда Пікалова я знав з дитинства і з самого отого дитинства розумів, що він не такий, як усі наші шахівські люди. У всіх кас було чимало клопоту і доріг. Наші сусіди, близькі й знайомі у полі господарювали і наймалися на строк у нашій Безаківській економії2, на хуторах, їздили в інші економії; працювали на залізниці вантажниками, сторожами, один навіть жандармом служив; багато людей наших їздили з своїми хурами в Червоноградські млини, найбільше до Кричевського 3, і возили там на станцію борошно у важенних, набитих п'ятипудових лантухах, по дванадцять лантухів на хуру,— бо нагору. Зі станції повертались у млин з тяжко навантаженими бричками, по шістнадцять мішків із збіжжям,— бо вниз. Ці роботи були найпомітніші, бо двічі на день ті брички, ковані залізними шинами, торохтіли по нашій соші (це так у нас шосе називалось). Я теж вісім років марширував із Шахівки в Червоноград, в свої училища4, раз у раз доводилося стикатися з нашими хурщи-ками, більшість з яких до того ж були нашими сусідами або добрими знайомими — зжився з ними. Хурщиками були люди здебільшбго молоді парубки; були й ровесники нашого батька, теж тоді ще молоді й сильні.

Дід Пікалов теж працював у млині Кричевського, але не на силових роботах. І знав лише одне — свій млин. Ні землі, ні навіть десь окремого города, тільки й усього, що хатина і невеличка садиба при ній. Хатина теж різнилась від інших хат в нашому селі: була крита бляхою, залізними аркушами, зелено пофарбованими. Всі ж інші будівлі тут були криті соломою, очеретом (зрідка); деякі з тих, що будувалися в 1912 і пізніших роках, до першої світової війни, стояли, чепурно вкриті червоною черепицею з позначенням року побудови, викладеним світлою черепицею. Були й ще одмінності. Всі двори в нашому селі були обгороджені тинами, виплетеними переважно з шелюгу, зарості якого розлилися навколо села на безмежних піщаних кучугурах. Двір діда Пікалова був відокремлений від вулиці високим дощатим парканом, дощатими високими ворі ьми і такою ж хвірткою. Все тут завжди було

зачинено щільно, взяте на защіпки, і що діялося у шкаловському дворі, було таємницею. Хоч і не зовсім. У старого Пікалова було четверо дітей, троє вже дорослі, але четвертий, Павло, був лише на кілька років старший за мене, і ми частенько, влившись в якусь більшу компанію, разом з користю проводили час на твердому глинястому пляжі на Берестовій, а то никали по лісах, які з чотирьох боків оточували Шахівку. Надто хлопці любили так званий великий ліс, великий не площею, площа цього лісу була, може, й менша від інших лісових масивів у наших краях, а великим тим, що там росли височенні, може, й столітні дуби; він стояв далеко від села, хлопці мало пустошили його своїми наскоками, тому там було повно принад, з них найперше — гнізда: воронячі, сорочі, а надто кіб'ячі. То не хлопець був у наших краях, на совісті якого не лежало з півдесятка захарчованих кіб'ят! Павло, як і всі інші, драв тих бідолашних кіб'ят, їв смовдю, козельки, бо теле нічим не різнився від усіх нас.

Але пізніше, як він підріс трохи, дід Пікалов віддав його на роботу, туди ж таки, в млин. У тому млині перехрешувалися всі стежки, що вели з двору Пікалових. Крім самого родоначальника фамілії, там працював його старший син Степан; за млинових працівників, за мельника й механіка, він повіддавав і своїх обох дочок, так що увесь кущ жив і дихав одним повітрям — млиновим.

Лише це повітря знав старий Пікалов. Усе життя одне: млин! Вранці ішов туди на роботу, ввечері після гудка о шостій (тоді працювали від шостої до шостої) повертався тією ж самою дорогою додому. Дорога ця захоплювала кінець нашої головної вулиці, прилеглої до неї греблі, яка вела через мокрий прирічковий луг, нарешті через міст. Зразу ж за мостом, ліворуч від дорожнього насипу, розташувалась територія того млина з двома величезними п'ятиповерховими корпусами і з десятком більших і менших приміщень. Широка і височенна ґратчаста залізна брама вела у широченне бруковане дворище. Потрапить у це дворище людина, мить — і вже немає її, зникла в темних млинових нетрищах.

Розмова отож і зав'язалася навколо млина, його потужності й таке інше. Він, мій співрозмовець, був ідеально поінформований у всіх питаннях, які мене цікавили тоді. Цілком природно, що я торкнувся також й історії млина, де він узявся, коли мій співрозмовник почав працювати на ньому.

З'ясувалося цілком несподіване для мене, що млин отой ще зовсім молодий, має якихось двадцять років життя; тим часом старий Пікалов мельникує вже чи й не повних півсторіччя.

— Як же ж це так?! — здивувався.— Де ж мельнику вали, коли млина не було?!

— Млин був,— відповів мій співрозмовець.— Не цей, а старий дерев'яний, водяний, що стояв на тому ж березі, що й цей, новий.

Заговорили про той старий млин, і я зрозумів, що дід Пікалов сів на свого справжнього коня. У старих людей думка завжди повертається до давнього, колишнього, коли вони були молоді, повні завзяття і сили. Таким був і дід Пікалов, та мало того, що молодий, а ще й пильний, роботящий, і млин у нього був, як годинниковий механізм, всередині відрегульований,, вивірений, а зовні — відремонтований, причепурений. Старі колишні водяні млини стояли по п'ятдесят і більше років, переходили з рук в руки і не завжди якісь із тих рук були дбайливі, Іншому байдуже до всього, крім мірчука, який люди сплачують за мливо, аби крутився, аби молов, аби вітром не перекинуло. І стояли млини, що перейшли через такі руки, обдерті, занехаяні, жалюгідні. Млин діда Пікалова до таких не належав. Млин, як худібка в господарстві. Купив, то вже доглядай, шануй, бо це ж не тільки добро твоє, а ще й жива істота, яка вимагає любові і уваги до себе. Сів дід Гїікалов на свого хоня, доглянутого, веселого, жвавого, і переніс мене кудись на п'ятдесят років назад, коли замість моста Берестову перегороджувала гребля, а при тій —греблі стояв давній водяний млин. Він перебирав у пам'яті всі дрібнички, зв'язані з млином, з особливостями того часу, і видно було, як охоче і легко згадувалося йому. Млин — це ж не сама машина на греблі

— ціле господарство. Люди, приїздячи на млин, хоч-не-хоч, а якось примудряться просипати і вкриють землю розсипом. У іншого пропадало це, горобці та галки розкльовували, а в нього ні: курей тримав, вони й прибирали навколо млина. І себе харчували, та ще й як! А вода навколо млина, навколо греблі... У воді риба, і чим далі в старовину, тим більше її було, а надто біля греблі, у ямищах під лотками. Дід Пікалов ще змолоду зрозумів, що не можна марнувати божого дару. Коли бог дає,, треба брати. Але щоб узяти, треба знати, як це зробити. Все живе на світі розуміє і любить людину. Скажи корові "мань-макь", простягни кусок хліба, і вона обернеться до тебе подружньому; або кінь, зірвався, подався уздовж лук, спробуй піймати. Нетямущий і ганяється півдня. Інший вийде на луки з коробкою, в коробці овес. Як трусне-трусне короткою! Пересипається овес, і шелестите, і шарудить, створює Музику, і ось той коник прибіг, доп'явся до сита; а той, хто коло нього уміє,— і гриву заплете, і розплете, і між вухами почухає, і скаже ласкаве: "кось-кось!" А по всьому й обротьку одягне, та й рушать в одну ногу додому. Живе річка своїм життям влітку, пізньої осені, вранці і ввечері, в спеку і холод. І що б там не було, крім криги, звичайно, ходить і собі дід Пікалов, тоді ще молодий і безбородий, з решетом, з коробкою, набирає звідти прикорм, кидає біля греблі у воду. А тут вже його вихованці. І зовсім малюсінькі, і більші, і ще більші. Він терплячий, бо знає: з маленьких виростуть більшенькі, з тих ще більші. Цих він підгодував з приязні — жива ж істота, а інтерес мав лише до сомів. Сом — особлива риба, звика, як підсвинок, до людини: почує, як ти ідеш з коробкоМ до греблі, він уже й тут, висовує голову з води, нервує, видно, як нетерпеливиться йому, і всіх, скільки їх там було, bebí знав дід Пікалов, тоді молодий іще мельник. Годував і, звісно, користь мав. Дрібноту протягом року в міру потреби пожирав. А великих сомів здобував восени, найбільше у пилипівський піст 5. У пости м'яса людям не можна їсти, а рибу можна. Тоді на неї попит, і тоді мельник і виходив на торг з соминою.

Добував сома так. Всіх підгодовує кашею з руки, а т<>го, якого намітив узяти — з горнятка підгодовував. Винесе грр-нятко, стане біля берега, то сом мало не вискочить з води до нього. І вміст горнятка на

ходу підхоплює. Поки що це звичайна охолола каша; з призначений день з горнятка летить грудка неохололої каші, щойно з жару знятої. Сом вискакує з води, хапає і це його останній ривок із води.

Як на мене, це все ж таки неначе жорстоко, як на мене, кажу. Для нього, видно з його розповіді, не більш жорстоко, ніж перепиляти туіпім ножем горло курці або застромити гострого ножа в серце домашній свині перед різдвяними святами. "Люду менше було, а природа щедріша була. Тепер змалів луг, змаліли Долота, а були ж такі, що ні пройти, ні пробитися: гущавина, хащі, болото, драговиння — рятуй боже душу. З Мартшіівки6 їв обхід через Шахівку — далека дорога, коротять її, перебродячи річку. Вдень байдуже. А не дай боже вночії Тепер настали такі часи, що про такі пригоди нічого й не чути. А тоді не раз траплялося так, що лихий сліпив людей, заводИв із стежки в нетрища, драговиння. Скільки разів траплялося, що замість знайомої галявинки людина опинялася в твані бездонного драговиння. Кричить сердешний, хто в бона вірує, рятуйте, засмоктує! Так хто ж вночі полізе в ті нетрища?" — "І ви самі, чули?" — "Не доводилося, а до мене}, кажуть люди, тонуло два. Тепер не вірять у це. Я ж інакше думаю. Для того, хто не вірить — нема, для того, хто івірить, є. Я змолоду дуже вірив, а не вірити на річці в мли|ні не можна. Є й польові мавки, русалки 7^ а все ж оселялися і жили вони біля річки і в річці, а надто в нашій гарно для них, село з людьми є, так далеченько від води; вода ж тиха, спокійна, де на берегах трава й очерети, там дно ьіулувате і вода ями повикручувала, а є такі ями, що дна їм Немає. Ото і є для них краще місце — вода чиста, глибока, і люди не минають такого берега. Ніч, надворі місячно, якоёь зелено, туман повзе по воді, клубо-читься. Ото і є найкращий час все доглянути, все побачити. Лампадку перед іконкою засвічу, сам дошку яку зручну відхилю й споглядаю на отой* другий берег, де тепер влітку люди пляжують. Вийде їх з води з десяток, може, більше, в білих сорочках, чй що воно там, танцюють, кружляють, потім купатися збираються, починають роздягатися. І тут вже людській цікавості кінець* глянеш на неї обголілу — до смерті не забуде, колись та помститься, вже не пропустить нагоди. Ставлю дощечку на місіте. ї їм спокійно, і мені в млині жити. Що ж, русалки, мавки — нещасні

створіння, яких людська громада не приймає. Чорти, то вже щось інше. Зате люди бувають гірше за чортів. Чорт тебе, може, раз за життя здибає, а лихі люди не переводяться, як один одійшов, другий з'явився. От у нас, у Шахівці, священик був, з-за тину біля монопольки підслуховував, про що люди говорять, а тоді у волость доносив. ІА. до< дев'ятсот п'ятого року одна управа для селянина була: лозиння. Лозиння не жаліли! Над Іваном Корнійовичем Корнієнком тоді як познущалися, то він вже до революції в церкву не ходив і дітей не водив та жінку палицею цід стіл заганяв, коли розганялася одговітися. Тоді не такі люди були. Жорстокі один дроти одного і непримиренні, ненавистю повні ходили, траплялась нагода, то вже не стримували себе, давали волю рукам. Найчастіше здійснював те паскудфтво над селянами наш таки шахівський, ви, певне, його вже й не застали. Караїмом прозивали. Цей просто доривався до лозиння. У дев'ятсот другому році, як почали селяни панів палити, Ьго він перший охоронником попросився, осідлав коня, гасає по степу від ожереду до ожереду, в руках батіг, карбачем називався, ударить кого, то розпорить і піджачину, і сорочку, і шк^ру. Отут його Іван Корнійович і засік. Запалив ожеред солоди, сам за кущі тернику з києм сховався".

Сам Іван Корнійович розказував потім старому Піка-лову.

Підліта той на кой, а Іван Корнійович не пожалів сили — ударив. А як покотився Караїм з коня, то ще сплюнув і переступив. Ударив тяжко і не пожалів. Та і його не жаліли. Таке життя було, що назбирувалося в людей біля серця такої ненависті — дудлила, дихати не давала. Хіба ви, теперішні, це розумієте? Революція всі гнійники розчистила, а тоді скільки їх було! І скажіть, найменша шишка, як гадина клубочилася, не підступайся і ґав не лови — вкусить! Взяти нашого колишнього насікача млинових каменів Притику Стратона Вакулович^. Тьху, які терпкі імена, тепер вже немає таких. У наш час тепер спеціалістів на всі людські випадки розвелося, а тоді інакше життя було побудовано. Спеціальність від батька до сина переходила. Коли це масові спеціальності, такі, як швець, кравець, то це ще нічого, а якщо спеціальність рідкісна, ось як ота — насікацька. Тепер млини перевелися, зодяні давко зійшли, а

вітряки хоч і стоять ще, то користь яка з них: всі в паровий поспішають! Скинув біля однієї ваги збіжжя, зважив, а з других дверей Василь Іванович Височин, скільки належить, борошна відважить, ні черги, ні клопоту. А тоді і черги, і клопоти, траплялося по кілька днів люди черги чекали під голим небом. Тут дивись і дивись, щоб млин як годинник ішов. А він візьми та й прийде в несправність. Пам'ятаю, було в дев'яносто першому році. Набилося людей багато, а тут мені насічка стерлася, треба мершдй до того Притики Стратона Вакулови-ча. А він панка із с^бе вдавав, огородився дощатим парканом і вікно зсередини продовбав. Дівка зиркне, хто там за дзвінок смикає, біжить, доповідає. А той жив у постійних війнах з усіма млинарями і мельниками. Умів чоловік ворогів нажити. Прибігає з двору дівка, каже: "Та то отой шахів-ський мельник, Михайло",— "Який Михайло? Чи не Пікалов?!" — "Еге ж, саме він!" — "А-а, це добренько. Ось і діждалися, прийшла крза до воза. Та він же мені тоді пошкодував зайву чвертку доставить! Скажи, дома нема. І сьогодні не буду, і завтра цілий день, аж по обіді загляну". Ось такий чоловік був. Не розрізняв, де діло моє-твоє, де громадське. Погризся ти з мельником Пікаловим Михайлом, то при чому ж тут та людська черга?! І скажи, що робити їм: чекати до завтрішньої обідньої пори чи зараз роз'-їжджатися?

Вийшла дівка, сказала, мовляв, так і так. "А ще що казав",— питаю, "За як-усь чвертку згадували..." Чвертка в стосунках між людьми ~ діло звичайне, як і півкварти, і кварта. Хто їх не ставить! Хто їх не п'є! Так ти ж людиною будь! І того разу було так. Розплатився я за роботу, вдвох випили. Другу на дорогу йому припас, Такий порядок у нього був. А тут покійний Іван Некрій у млин заглянув, поки я з ним се-те про діло, обертаюсь, аж Стратон Вакулович стоїть, не йде, жде чогось. "А що таке",— питаю і сам відчуваю, що не гаразд щось. "Авжеж, що жду,— відказує.— Ти, як Петро Іванович Коваленко, пан Добрянський, про якого доб-ряни говорять: "Казав пан, кожух дам, та слово його тепле".— "Стратоне Вакуловичу,— відповідаю,— чвертку ж я отутечки, перед вами поставив".— "Яку, коли,— каже.— Бачити не бачив, чути не чув". Тоді люди в чумарках ходили. І чумарка довга-довг£, і кишеня в ній теж без дна. Зиркнув я на праву його кишеню — порожня; на ліву — там

схована, аж на саме дно опустив. "А он,— кажу,— в ліву кишеню сховали!" — "У ліву, в яку? Ти не бачив, не чув нічого. Замотати чвертку схотіз? І батько в тебе такий був, і ти такий". Слово по слову — і закрутилася веремія. Мені не так тієї чвертки жаль було, як гидка ота брехня була, ота жадоба. Трапилася мені під руку качалка, нею люди мішки натоптують, розмахнувсь і лусь по лівій кишені, просто в пляшку влучив. "А оце,— кажу,— що"?

Отакий це чоловщ був. І того разу в дев'яносто першому прикрутив він мене, що й дихнути нікуди. І чую, треба щось робити, бо нам двом стає тісно на світі жити. Сказала ото мені дівка відповідь Стратона Вакуловича, а я їй: "Стривай, не тікай. На, передай Стратону Вакуловичу оце ось і каяття моє, що більше так не буду". Простягаю через паркан пляшку горілки, це по-теперішньому літр. Бере вона горілку, біжить в кімнати. Аж незабаром і сам Стратон Вакулович виходить. "Отак би й давно. А то чорті-що вигадуєш. Галько, торбину їз струментом давай £к>Ди. На вечерю галушок упорай, прийду пізно!" І пішли. Нен&че підмінили людину. І тут я надумав своє діло. Звичайно, приходячи в млин, Стратон Вакуловкч всіх відсилав: "Ідіть, ідіть геть!" Не хотів мати свідків, не хотів секретів своєї роботи видавати. А я поклав собі — піддивитися. І в одні двері вийшов, а в другі, як кажуть, зайшов, сховався у мішках, почав стежити і все вистежив. І з'ясувалось, що сеКрет його і копійки не вартий. Згодом по тому роздобув я Собі такий оскард, як і в нього, і почав управлятися на старих каменях, почав руку набивати, до оскарця призвичаювалися. А як відчув, що рука вже знає своє діло, то перекопав стежку до Стратона Вакуловича і сам узявся насікати камінь. Ну, він, звичайно, свій розклад, коли кому пора насікати прийшла, веде. Прийшла моя пора, а в дзвінок нема колону! Не з'явився з проханням Пікалов! Не розуміє, що тіам у мене сталося, непокоїться, але сам заявитись до мене вважає справою нижчою за свою гідність. Та коли проминула друга пора, коли й третя настала, попрощався з своєю пихою. Дивлюся, аж чапає і не з прямої вулиці, а із завулка, з того боку, де стежка на Мартинівку веде. Зустрілися. Привітався я за порядком перший, бо молодший. Витирає лоба, відхукується, спліта версію, що оце, мовляв, у Мартинівці в Лукашенка був, а це, повертаючись,

зазирнув і до мене водиці напитися. Як тут у мене? Веде ото цю мову, рівно, розсудливо, правдиво, тільки бачу, що очі у нього так і бігають, рак і бігають по каменю і біля каменя. Набрав я йому води, сказав: "Та у мене все, слава богу, благополучно, бачите^ вода в лоток біжить, колесо крутиться, з лоточка он біжить борошно". А воно й справді бігло споро, гарно, як буває з-під нового доброго каменя. Підійшов він, черпнув борошна в долоню, пересипає з однієї в другу. Довгенько обоє мовчали. Та що тут і говорити, коли все ясно. "То що, когось іншого знайшов? — сказав він нарешті хрипко і важко.— Притику вже набік, виходить?" І потемнів, аж затрясся. "Нікого я не знайшов,— відповідаю. — Притику Стратона Вакуловича шанував би, як рідного батька, коли б і він вважав мене за людину, а пригадайте, що ви тільки тут не витворяли?! Весь млин затруїли. Стало тісно тут нам вдвох, дихання не вистачав. Ну й попрощався з вами. А щодо каменя, сам насікати навчився і, як самі бачите, начебто виходить". Він як сидів, так і зостався сидіти, почорнів ще більше, страшніше, потім ротом зазіпав і в грудях неначе щось заклекотіло. Кинувся я до кухля, дав йому випити. Ковтнув раз чи два, піотім відсторонив мою руку, напрезелику силу підвівся і рушиз з млина. Ступав важко, ніг од землі не одірве. За порогом! обернувся, сказав: "Чуло моє серце, що біда буде. І біда прийшла. Ким учора був? Майстром над майстрами, сам, як орея, в небесах витав, а тепер..." — він махнув рукою і Дошкандибав додому. Жаль мені стало його, та жаль й на Цього. І було ц£ сорок п'ять років тому. Небагато, а змін скільки у світ прийшло...

1 Берестова — річка, що протікає на території Красноградського району Харківської області, притока Орелі. На обох берегах Берестової розташоване рідне село І. Сенченка Наталине (колишня Шахівка).

2 Безаківська економія — власність київського генерал-губернатора Безйк-Безака, іменем якого (Безаківська) була названа теперішня вулиця Комінтерну в Києві.

3 Кричевський Борис — власник двох парових млинів у Костянтиноградському повіті (нині Красноградський район) до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

4 Я теж вісім років марширував із Шахівки в Червоноград, в свої училищ а...— Мається на увазі навчання І. Сенченка у Вищому початковому училищі в Костянтинограді (1912—1916) та в учительській семінарії (1916—1920).

5 Пилипівський піст — визначений християнською церквою період посту, який починається в день святого Пилипа 28 листопада за н. ст. (14 листопада за ст. ст.) і триває 6 тижнів — до 7 січня за н. ст. (25 грудня за ст. ст.), тобто до різдва.

6 Мартинівка — сусіднє із Шахівкою село. Нині — центр Мартенівської сільської Ради Красноградського району Харківської області. Виникло в кінці XVIII ст.

7 ... польові мавки, русалк и...— Персонажі східнослов'янської міфології. За народними звичаями — польові, водяні, лісові істоти, що мають вигляд гарної дівчини з довгим розпущеним волоссям, русалки — з риб'ячим хвостом.